

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΡΜΟΡΗΣ
Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΤΟΥ «ΑΜΥΝΤΑ»¹

(ΠΙΝ. 3-4)

Εἰσαγωγικά. Ἀσφαλῶς τὸ πῦρ παραγνωρισμένο ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ θεατρικὰ κείμενα τοῦ 18ου αἰῶνα εἶναι ἡ πολὺ ἐλεύθερη μετάφραση τοῦ «Aminta» τοῦ Torquato Tasso, τῆς ὁποίας ὁ ποιητὴς ἔχει μείνει ὡς τῶρα ἄγνωστος. Τὸ ἔργο τυπώθηκε στὴ Βενετία τὸ 1745, καὶ τόσο στὸ ἐξώφυλλο τῆς ἐκδόσεως, ὅσο καὶ στοὺς εἰσαγωγικοὺς στίχους ποὺ ἀπευθύνονται («Πρὸς τὸν ἀναγνώστα»), ὁ ποιητὴς ὑπογραμμίζει τὴν ἐπιθυμία του νὰ παραμείνῃ ἄγνωστος:

*Καὶ τάξω σας διαβάζοντας πολλὰ νὰ σᾶς ἀρέσῃ,
μ' ἀλήθεια σᾶς παρακαλῶ τινὰς νὰ μὴν παινέσῃ
τὸν ποιητὴν, γιὰτὶ ποσῶς, καθόλου δὲν τ' ἀγγίζει².
ἢ δόξα ἄς εἶναι τοῦ Θεοῦ ποὺ φώτισῃ χαρίζει.*

(στ. 23-26)

Ἡ μετάφραση αὐτὴ, ἄδικα νομίζω, δὲν ἀπασχόλησε τοὺς μελετητὲς τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας καὶ εἰδικότερα τοῦ θεάτρου. Ἡ ποιητικὴ ἀξία τοῦ ἔργου εἶναι βέβαια μέτρια, ἡ ἱστορικὴ του ὅμως θέση στὴν πορεία τῆς νεοελληνικῆς δραματουργίας εἶναι, ὅπως θὰ δοῦμε, σημαντικὴ.

Τὸ ἔργο, ἀπ' ὅσο τουλάχιστον γνωρίζω, τὸ μνημονεύει γιὰ πρώτη φορὰ ὁ Α. Παπαδόπουλος Βρετὸς στὴ «Νεοελληνικὴ Φιλολογία» του, ὅπου μαρτυρεῖται πὺς ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου εἶναι ἄγνωστος³. Ὁ Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς ἐπιχείρησε νὰ τὸ ἀποδώσῃ στὸν Γεώργιο Ρίζο, ἐγγονὸ τοῦ Ἀνδρονικοῦ Ραγκαβῆ καὶ πατέρα τοῦ Ἰακώβου Ρίζου

1. Εὐχαριστῶ θερμότατα τὸν διευθυντὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας καθηγητὴ κ. Μ. Ι. Μανούσακα γιὰ τὴ φιλοξενία ποὺ μοῦ προσέφερε στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ἰνστιτούτου καὶ γιὰ τὶς πολύτιμες συμβουλές του, ποὺ βοήθησαν ἀποφασιστικὰ τὴ μικρὴ αὐτὴ ἐργασία.

2. Διστάζω νὰ διορθώσω: ἀξίζει, γιὰτὶ ἡ ἔκφραση ἀπαντᾷ ἀρκετὰ συχνὰ στὸ κείμενο. Διορθώνω τὴν ὀρθογραφία τοῦ κειμένου.

3. Α. Παπαδόπουλος - Βρετὸς, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Μέρος Β', Ἀθ. 1857, σελ. 51.

Ραγκαβή¹, και τή γνώμη του τήν επαναλαμβάνει και ό Εϋγένιος Ραγκαβής, ό όποϊος όμως κάνει τό λάθος νά αναφέρη ότι τό έργο κυκλοφόρησε στό 1795². Ό Ε. Legrand, στήν «Ελληνική Βιβλιογραφία» του, εΐτε γιατί άγνοεί τις παραπάνω γνώμες εΐτε γιατί δέν τις άποδέχεται, δέν σημειώνει τίποτα για τόν ποιητή τής ελεύθερης αϋτής μετάφρασης³. Ό Nestor Camariano εΐναι ό μόνος πού άσχολήθηκε σοβαρά με τό έργο, και σε μιá αξιόλογη παρουσίασή του στό ρουμανικό περιοδικό «*Studii Italiene*», τό 1936, άπέδειξε, στηριζόμενος σε χρονολογικά δεδομένα, ότι άποκλείεται νά εΐναι ό Γεώργιος Ρίζος ό ποιητής του «'Αμύντα»⁴. Άπό τότε τό έργο δέν άπασχόλησε τήν έρευνα και μόνο ό Β. Κνός, στήν «Ιστορία τής Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, αναφέρει άπλώς τόν τίτλο, προσθέτοντας πώς ό ποιητής εΐναι άγνωστος⁵.

Τήν άνοιξη του 1968 άσχολήθηκα στη Βενετία με τήν έρευνα γύρω άπό τό θέατρο στήν Ελλάδα κατά τόν 17ο και τόν 18ο αϊώνα. Μελετώντας ένα άντίτυπο του «'Αμύντα» τής Μαρκιανής Βιβλιοθήκης γνώρισα για πρώτη φορά τό έργο και προσπάθησα νά στρέψω τήν έρευνά μου προς τόν άγνωστο συγγραφέα του. Στάθηκα τυχερός. Στο πρώτο βιβλίο πού συμβουλευτήκα, τήν έκδοση «*La Raccolta Tassiana*» τής Δημοτικής Βιβλιοθήκης του Bergamo, βρήκα νά μνημονεύεται ή ελληνική παράφραση του «*Aminta*», με τό χαρακτηρισμό «*versione libera*», νά σημειώνεται ή άποψη των Άλεξάνδρου και Εϋγενίου Ρίζου Ραγκαβή, ή όποία δέν γίνεται δεκτή, και τέλος νά αναφέρεται ότι στό άντίτυπο τής Δημοτικής Βιβλιοθήκης του Bergamo ύπάρχει χειρόγραφη σημείωση, πού αναγράφει κάποιον Mormori ως συγγραφέα του

1. Alex. Rizos - Rangabé, Précis d'une histoire de la littérature néo-hellénique, τόμ. 1, Βερολίνο 1877, σ. 79, σημ. 3.

2. Eug. Rizos - Rangabé, Livre d'or de la noblesse phanariote, Άθήνα 1904, σ. 169.

3. E. Legrand, Bibliographie hellénique ... au dix-huitième siècle, τόμ. 1, Παρίσι 1918, σ. 328-330. Ό Legrand (αϋτ. σ. 328) αναφέρει πώς ό Π. Άάμπρος, στόν Δεϋτερο κατάλογο σπανίων βιβλίων, μνημονεύει επίσης τό έργο.

4. Nestor Camariano, Torquato Tasso in literatura greacă, *Studii Italiene* 3 (1936) 106-115. Ό Γεώργιος Ρίζος ήταν τότε (1745) μόλις έφηβος.

5. B. Knös, L'histoire de la littérature néo-grecque, Uppsala 1962, σ. 372. Έπίσης ό Ε. Κριαράς αναφέρει τό έργο παροδικά σε δύο σημειώσεις: Γύπαρις, πηγαί - κείμενον, Άθ. 1940, σ. 43, σημ. 1, Τοϋ Ίδριου, «Η μετάφραση του «*Pastor fido*» άπό τόν Ζακυνθινό Μιχαήλ Σουμάκη, Νέα Έστία 74 (1964) 296, σημ. 1.

ἔργου¹. Ἡ Raccolta δὲν ἔδινε περισσότερες λεπτομέρειες, ἢ πληροφορία ὅμως ἦταν σημαντική, καὶ ἔτσι πῆγα στὴ Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Bergamo νὰ ἐξετάσω ὁ ἴδιος τὸ ἀντίτυπο αὐτό. Πράγματι, στὸ verso τοῦ πρώτου, λευκοῦ ἐσωφύλλου εἶναι γραμμένη εὐδιάκριτα ἡ ἀκόλουθη σημείωση: «Autore della presente traduzione fu Giorgio Mormori da Cerigo, Medico illustre».

Προσπαθώντας νὰ ἐλέγξω, κατὰ τὸ δυνατόν, τὴν ἐγκυρότητα τῆς πληροφορίας αὐτῆς, ἀπευθύνθηκα στὴν ἐκπρόσωπο τῆς διευθύνσεως τῆς βιβλιοθήκης κυρία Dora Coggiola, ἡ ὁποία μὲ διαβεβαίωσε πὼς ὁ γραφικὸς χαρακτήρας τοῦ σημειώματος εἶναι, χωρὶς τὴν παραμικρὴ ἀμφιβολία, τοῦ Pier Antonio Serassi (1721-1791), βασικοῦ μελετητῆ καὶ πρώτου βιογράφου τοῦ Tasso, τοῦ ὁποίου ἑκατοντάδες χειρόγραφα ὑπάρχουν στὴ Δημοτικὴ βιβλιοθήκη τοῦ Bergamo. Ἡ κυρία Coggiola εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ δείξῃ μερικὰ αὐτόγραφα κείμενα τοῦ Serassi, τῶν ὁποίων ὁ γραφικὸς χαρακτήρας ἦταν πράγματι ἀπολύτως ὅμοιος μὲ τοῦ σημειώματος². Ἡ πληροφορία λοιπὸν προερχόταν ἀπὸ ἐγκυρὴ πηγὴ, ἂν μάλιστα ληφθῇ ὑπόψη ὅτι δὲν ἀποκλείεται ὁ Serassi νὰ γνῶριζε καὶ προσωπικὰ τὸν Μόρμορη, ὁ ὁποῖος, ὅπως θὰ δοῦμε, ἦταν συνομηλικὸς του καὶ σπούδασε στὴν Ἰταλία.

Ἡ *Ποιητής*. Ἡ οἰκογένεια Μόρμορη (Μόρμουρη ἢ Μούρμουρη) συναντᾶται στὸ Ναύπλιο τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 16ο αἰώνα. Διάφοροι κλάδοι τῆς μετανάστευσαν στὴν Κρήτη, στὰ Ἐφτάνησα καὶ ἄλλες περιοχές³. Ξέροντας ὅτι ὁ Γεώργιος Μόρμορης, ὁ ποιητὴς τοῦ «Ἀμύντα», ἦταν «medico illustre» ἀπὸ τὰ Κύθηρα καὶ ἔχοντας τὸ ἔργο χρονολογημένο στὰ 1745, δὲν εἶναι δύσκολο νὰ ταυτίσουμε τὸ πρόσωπο αὐτὸ μὲ τὸν διαπρεπῆ ἰατροφιλόσοφο Γεώργιο Μόρμορη, ποῦ γεννήθηκε στὰ Κύθηρα τὸ 1720 καὶ πέθανε (πιθανότατα στὸ ἴδιο νησί) τὸ 1790. Οἱ πληροφορίες αὐτές, καθὼς καὶ τὸ ὅτι ὁ Μόρμορης σπούδασε στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάντοβας καὶ ἦταν μέλος μιᾶς Ἀκαδημίας τῆς Φλωρεντίας, ἀναφέρονται στὸ ἔργο τοῦ Μιχ. Πετροχείλου «Ἱστορία τῆς νήσου Κυθήρων»⁴. Ὁ κ. Πετρόχειλος εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ γράψῃ

1. La Raccolta Tassiana, Bergamo 1960, σ. 290.

2. Γιὰ τὴν εὐγενική τῆς προθυμία νὰ μὲ βοηθήσῃ τὴν εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ ἐδῶ θερμά.

3. Μιχ. Χηλ. Γ. Λαμπρυνίδου, Ἡ Ναυπλία, Ἀθ. 1950, σ. 90-91.

4. Μιχ. Πετροχείλου, Ἱστορία τῆς νήσου Κυθήρων, Ἀθ. 1940, σ. 79-80. Αἰσθάνομαι τὴν ὑποχρέωσή νὰ εὐχαριστήσω καὶ ἀπὸ τῆς θέσης αὐτῆς τὸν κ. Πετρόχειλο γιὰ τὴ συγκινητικὴ προθυμία του νὰ μοῦ παραχωρήσῃ κάθε στοιχεῖο ποῦ διέθετε γιὰ τὸν Μόρμορη. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ παραπάνω δημοσίευμα, στὸν Μόρ-

ὅτι τὰ στοιχεῖα αὐτὰ τὰ ἀντλοῦσε ἀπὸ χειρόγραφα σημειώματα τοῦ ἑπτανήσιου ἱστοριογράφου Π. Χιώτη, πού τοῦ τὰ εἶχε παραχωρήσει ὁ Λ. Χ. Ζώης. (Ὅπως εἶναι γνωστό, μεγάλο μέρος τῶν χειρογράφων τοῦ Χιώτη εἶχαν περιέλθει στήν κατοχή τοῦ Ζώη). Ὁ κ. Πετρόχειλος μοῦ ἔστειλε ἀκόμη ἓνα ἐπίγραμμα πού ἔγραψε ὁ Μόρμορως «εἰς τὴν ἰατροφιλοσόφον δαφνηφορίαν του», ἀφιερωμένο στὸν Σίμ. Μαρούτζη, μὲ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τοῦ ὁποῖου σπούδασε ὁ Κυθήριος γιατρός. Τὸ ἐπίγραμμα εἶναι γραμμένο στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ δείχνει τὴ στέρεη κλασσικὴ κατάρτιση τοῦ ποιητῆ μας. Στὴν κορνίζα τῆς προσωπογραφίας τοῦ Γεωργίου Μόρμορως πού δημοσιεύω ἐδῶ (Πίν. 3), ἀναγράφεται ὅτι ὁ ποιητὴς ἦταν μέλος μιᾶς Φλωρεντινῆς Ἀκαδημίας¹. Τέλος, ἀπὸ σημειώσεις Κώδικος τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Κυθέρων (πού εἶχαν στείλει στὸν Χιώτη οἱ Κυθήριοι ἀδελφοὶ Λαυρέντιος καὶ Ν. Σ. Καλούτσης) ἐπιβεβαιώνεται ὅτι ὁ Γεώργιος ἦταν ἀδελφὸς τοῦ ἐπισκόπου Κυθέρων Νικηφόρου Μόρμορως, πού ἀργότερα ἐξελέγη ἀρχιεπίσκοπος Φιλαδελφείας (Βενετίας) ἀλλὰ δὲν ἀνέβηκε ποτὲ στὸ θρόνο τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς αὐτῆς².

Στὰ βιογραφικὰ αὐτὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Μόρμορως ἔχω νὰ προσθέσω καὶ τὰ ἀκόλουθα. Ὁ ποιητὴς τοῦ «Ἀμύντα» καταγόταν ἀπὸ κρητικὸ κλάδο τῆς οἰκογενείας Μόρμορως, ὁ ὁποῖος εἶχε μάλιστα τὴν κρητικὴ εὐγένεια. Ὑστερα ἀπὸ ἔρευνα πού ἔκαμα στὰ Πρακτικὰ τῆς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς τῶν πτυχιούχων ἰατροφιλοσόφων τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάντοβας, βρῆκα ν' ἀναφέρεται στὸ πρακτικὸ τῆς 14ης Φεβρουαρίου 1744 ὁ «D(ominus) Georgio Mormori Vizzamano, f(ilius) D(omini) Julii, Nob(ilis) Cretensis»³. Τὸ ἔγγραφο αὐτὸ εἶναι σημαντικὸ, γιατί ὅχι μόνον μᾶς ἐπιβεβαιώνει τὴν πληροφορία ὅτι ὁ Μόρμορως σπούδασε στὴν Πάντοβα, ἀλλὰ μᾶς δίνει καὶ τὴν ἀκριβῆ ἡμερο-

μορφή ἀναφέρεται καὶ ἓνα μικρὸ σημεῖωμα τῆς Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας, τ. 17, σ. 382.

1. Τὴν προσωπογραφία τοῦ Μόρμορως — πού τὴν ἀναφέρει καὶ ὁ Χιώτης στὰ σημειώματά του — τὴν ἀνακάλυψα ὕστερα ἀπὸ ἔρευνα στὴν Ἀθήνα στὰ χέρια τῶν ἀπογόνων τοῦ ποιητῆ. Εὐχαριστῶ τὸν κάτοχό της κ. Σπυρ. Μόρμορως, πού μὲ εὐγένεια μοῦ ἐπέτρεψε νὰ τὴ φωτογραφίσω καὶ νὰ τὴ δημοσιεύσω.

2. Ἰω. Βελούδου, Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετία, Βενετία² 1893, σ. 99-101.

3. Archivio Antico dell' Università di Padova, ms. 291 (14/2/1744). Ἐπιθυμῶ νὰ εὐχαριστήσω τὴν προϊσταμένη τοῦ Ἀρχείου τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάντοβας dottoressa δ. L. Rossetti γιὰ τὴν πρόθυμη καὶ πολύτιμη βοήθεια πού μοῦ προσέφερε.

μηγία τῆς ἀποφοίτησής του, ἡ ὁποία βοηθεῖ στὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων γιὰ τὸ ποῦ καὶ ἀπὸ ποιὲς παρορμήσεις ἔγραψε τὸ ἔργο του, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω. Τὸ ἔγγραφο μᾶς προσφέρει ἀκόμη σαφῆ μαρτυρία γιὰ τὴν καταγωγή τοῦ ποιητῆ, καθὼς καὶ τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα του.

Τὸν Γεώργιο Μόρμορη, γιὸ τοῦ Ἰουλίου, τὸν συναντοῦμε ἐπίσης καὶ σὲ ἓνα βενετικὸ ἔγγραφο τῆς 4ης Μαΐου 1765. Ὁ ποιητὴς δὲν βρίσκεται στὴ Βενετία, ἀλλὰ στὰ Κύθηρα, καὶ μὲ πληρεξούσιό του ἐνοικιάζει στὸ νησί αὐτὸ κτήματα τῆς οἰκογενείας Βενιέρη, καὶ τοῦ παρέχεται ἔτσι «ἡ ἐξουσία τοῦ εἰσπράττειν ἐν τῇ εἰρημένῃ νήσῳ παρ' ἐκάστου συνεισφέροντος καὶ δι' οἰουδήποτε τίτλου ἀπαιτητοῦ τοῦ ἰδίου Εὐγ(ενεστάτου) Κ(υρίου) Βενιέρη, μεταβιβάζοντος εἰς τὸν εἰρημένον μισθωτὴν [τὸν Μόρμορη] πᾶν δικαίωμα ὅπως ὑποστηρίζῃ ἐκεῖ τὰ δικαιώματά του καὶ ἀπαιτήσεις του...»¹. Ἐπίσης σὲ ἔγγραφο τῆς 28ης Ἀπριλίου 1778 τῶν Κρατικῶν Ἀρχείων τῆς Βενετίας ἀναφέρεται ὅτι ὁ «ἐξοχώτατος δόκτωρ Μόρμορης» ἦταν παράνομος στὸ γάμο τῆς Πασολίνας τοῦ Λεονάρδου Βιτζαμάνου, ποὺ παντρεύτηκε τὸν Γεώργιο Καλούτση, ποτὲ Χριστοφόρου. Ἰερεὺς ἦταν ὁ ἐφημέριος τῆς Ἀναλήψεως (Κυθήρων) Ἐμμανουὴλ Καλούτσης². Γὰ ἔγγραφα αὐτὰ μᾶς δείχνουν πὼς ὁ Μόρμορης στὰ χρόνια τῆς ὀριμότητάς του εἶχε ἀπόλυτη οἰκονομικὴ ἄνεση.

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναφέραμε μποροῦμε, νομίζω, νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ Μόρμορης, ὅστερ' ἀπὸ τίς σπουδές του στὴν Πάντοβα, ἐγκαταστάθηκε στὰ Κύθηρα, ὅπου ἔζησε τὰ ὑπόλοιπα χρόνια τῆς ζωῆς του. Ἀσφαλῶς θὰ ἔκανε ταξίδια στὴν Ἰταλία, ἀφοῦ ἀνῆκε σὲ Φλωρεντινὴ Ἀκαδημία, ἀλλὰ ἔμενε μόνιμα ἐγκατεστημένος στὴν πατρίδα του. Ὁ «Ἀμύντας» ἐπιβεβαιώνει γλωσσικὰ τὴν καταγωγή του. Τὸ ἔργο εἶναι γραμμένο βασικὰ σὲ γλώσσα λαϊκὴ μὲ κάποιες λόγιες παραχωρήσεις καὶ μὲ φανερὴ παρουσία ἐπτανησιακῶν ἢ καὶ κρητικῶν ἀκόμη ἰδιωματισμῶν³. Κι ἐδῶ πρέπει νὰ θίξουμε ἓνα ἄλλο θέμα: πότε καὶ ποῦ

1. Ν. Σ. Καλούτση, Μικρὰ συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Κυθήρων, ΔΙΕΕ 2(1885) 635-639.

2. Κ. Δ. Μέρτζιου, Θωμᾶς Φλαγγίνης καὶ ὁ Μικρὸς Ἑλληνομνήμων, Πραγματεῖα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 9, Ἀθ. 1939, σ. 161.

3. Σημειώνουμε μερικὰ παραδείγματα: ἀγοίμητη [=ἀναίσηθητη] (2ος Πρόλ. στ. 70), πλιὰ (2ος Πρ. 71), τριγύρου (2ος Πρ. 82), εὔκαιρα (Α' 22), ἀμή (Α' 53), ἐξόδια (Α' 68), τῶν ἄγουρων (Α' 96), ἦτονε (Α' 179), ἦμουνε (Α' 180), τὰ δένδρη (Α' 299), νὰ φουράσουν (Α' 334), περνούμενε (Α' 350), λουτζίφερος [=Διάβολος] (Α' 420), κακιώρας (Α' 465), καμιὰ βολὰ (Α' 645), τὸν μόδον (Α'

ἔγραψε ὁ Γ. Μόρμωρης τὸν «Ἀμύντα» του. Μετὰ τὸ τέλος τοῦ δευτέρου Προλόγου (φ 10^v) δημοσιεύεται στὰ ἰταλικά ἔγκριση τῆς δημοσίευσης τοῦ ἔργου ἀπὸ τὴ βενετικὴ λογοκρισία. Ἡ ἔγκριση ἔχει ἡμερομηνία 20 Σεπτεμβρίου 1745· τὸ κείμενο λοιπὸν τοῦ Κυθήριου ποιητῆ θὰ ἦταν ἔτοιμο ὅπωςδῆποτε μερικὸς μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία αὐτή. Ἄν λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι ὁ Μόρμωρης ἀποφοίτησε ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάντοβας τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1745¹ καὶ ὅτι παρακολούθησε προσωπικὰ τὴν ἐκτύπωση τοῦ ἔργου του², θὰ ὀδηγηθοῦμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐλεύθερη αὐτὴ παράφραση τοῦ «Aminta» συντέθηκε στὴν Πάντοβα τοὺς τελευταίους μῆνες τοῦ 1744 καὶ τοὺς πρώτους τοῦ 1745. Δὲν θεωροῦμε καθόλου πιθανὸ νὰ εἶχε γραφτῆ τὸ ἔργο νωρίτερα καὶ νὰ ὑποβλήθηκε τὸ 1745 στὴ λογοκρισία γιὰ νὰ τυπωθῆ. Ὁ ποιητῆς θὰ ἦταν πάρα πολὺ νέος γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση ἑνὸς τέτοιου ἐγχειρήματος, κι ἔπειτα ὁ «Ἀμύντας», ὅπως ρητὰ ἀναφέρεται στὸ κείμενο³, γράφτηκε ἀπὸ πρόθεση τόσο τοῦ ποιητῆ του ὅσο καὶ τοῦ χρηματοδότη τῆς ἔκδοσης,

... ἢ Ἑλλάδα νὰ χαρῆ αὐτὸ τὸ ψηφισμένο
ποιήμα ὁποῦ στὴ Φραγκιά πολλὰ ἔναι παινεμένο.

(Προσφ. στ. 11-12)

Ἡ σύνθεση δηλαδὴ καὶ ἡ ἔκδοση τοῦ ἔργου συνδέονται μὲ τὴν ἐπάνοδο τοῦ Μόρμωρη στὴν Ἑλλάδα.

Ἐνα μικρὸ πρόβλημα γεννοῦν ὀρισμένα τοπωνύμια ποὺ ἀναφέ-

658), ἀμισωστὰς (Α' 713), μαργιολιά (Α' 767), μὲ προσκύναιε (Α' 787), μὲ ποθυμιάν (Α' 788), χρειά 'τον (Α' 887), ποί 'μεσθε (Α' 789), βολετό (Α' 937), πορνὸ (Α' 1010), μοῦ δίνασινε ζάλη (Α' 1100), σιθὸ ντοτόρος (Β' 214), ἐντηροῦτορε (Β' 260), κατρέφτες (Β' 281), ἀμπονόρα (Β' 350), νιούτσικος (Β' 379), νὰ κατελάται [=καταστρέφεται] (Β' 498), πατινάδες (Β' 500), νὰ θέσω [=νὰ ξαπλώσω] (Β' 700), νὰ πλερώσω (Β' 702), πριχοῦ (Β' 830), τὸ πορνόν (Γ' 61), ἀσκιές (Γ' 436), λιγούτσικο (Γ' 499), νὰ παντέχω (Γ' 503), θαφῆ [=ταφῆ] (Γ' 556), ἀπομονῆ (Γ' 566), πούρι (Γ' 577), χαθήκετε (Δ' 32), νὰ διαγείρω (Δ' 75), ἐπόθαινε (Δ' 147), φούγκα (Δ' 162), ἀφικράσθηκα (Δ' 240), ἐχαθήκετε (Δ' 706), σταμίτηξε (Ε' 95), πολλὰ [=πολὺ] (Ε' 165), ἐμίλειε (Ε' 208) κ.κ. Διόρθωσα τὴν ὀρθογραφία τῶν παραδειγμάτων αὐτῶν καὶ ἀρίθμησα τοὺς στίχους τοῦ κειμένου, ποὺ δὲν ἔχουν ἀρίθμηση στὸ πρωτότυπο.

1. Ἡ ἡμερομηνία 14/2/1744 τοῦ πρακτικοῦ τῆς ἐπιτροπῆς ὅπου ἀναφέρεται ἡ ἐπιτυχῆς πτυχιακὴ ἐξέταση τοῦ Μόρμωρη εἶναι στὴν πραγματικότητα 14/2/1745 (more veneto).

2. Αὐτὸ εἶναι φανερὸ ἀπὸ σημείωση τοῦ ποιητῆ στὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου (φ 2^v).

3. Προσφ. στ. 5-12, 29-30.

ρονται στὸ ἔργο καὶ μάλιστα σὲ στίχους ποὺ δὲν εἶναι μετάφραση κειμένου τοῦ Tasso, ἀλλὰ προσθήκη τοῦ Μόρμορη (Γ' 400 καὶ 403). Τὰ τοπωνύμια αὐτά, συγκεντρωμένα ὅλα σὲ δύο στίχους, εἶναι ναξιακά: *Σαγκρί*, *Ἀπεράθου* (χωριά), *Δουμαλιά*, *Φλεριό*—*Φλοριό* στὸ κείμενο— (τοποθεσίες). Τὸ φαινόμενο εἶναι δύσκολο νὰ ἐρμηνευθῆ, δεδομένου ὅτι στὸ ὑπόλοιπο κείμενο δὲν ἀναφέρεται κανένα ἄλλο τοπωνύμιο, ποὺ θὰ μᾶς βοηθοῦσε μὲ συσχετισμούς νὰ καταλήξουμε σὲ κάποιο συμπέρασμα. Νὰ ἔγραψε πάντως ὁ Μόρμορης τὸ ἔργο του στὴ Νάξο, ἀπὸ ὅσα ἀναπτύξαμε παραπάνω, δὲν φαίνεται καθόλου πιθανό. Ἐκεῖνο ποὺ εἶναι βέβαιο εἶναι ὅτι ὁ ποιητὴς δὲν ἐπιδίωξε συνειδητὰ τὴν τοποθέτηση τῆς δράσης τοῦ ἔργου του στὴ Νάξο—οὔτε σὲ ὅποιονδήποτε ἄλλον τόπο—καὶ ἡ χρῆση τῶν τοπωνυμίων αὐτῶν εἶναι ἀσύνδετη πρὸς τὸ ὑπόλοιπο κείμενο καὶ δίνει τὴν ἐντύπωση τοῦ τυχαίου. Προσωπικὰ τείνω νὰ πιστέψω πὼς ὁ Μόρμορης ἔβαλε στὸ ἔργο του τὰ ναξιακά αὐτά τοπωνύμια ἐπιθυμώντας νὰ προκαλέσῃ «συγκίνηση» σὲ κάποιο συγκεκριμένο πρόσωπο, εἴτε ἦταν ἡ μητέρα του τὸ πρόσωπο αὐτὸ (ποὺ θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ υποθέσουμε ὅτι καταγόταν ἀπὸ τὴ Νάξο) εἴτε κάποια ἄλλη ἀγαπητὴ στὸν νεαρὸ ποιητὴ ὑπαρξῆ, ποὺ κατὰ κάποιον τρόπο συνδεόταν μὲ τὸ ὠραῖο κυκλαδίτικο νησί. Ὅλ' αὐτὰ εἶναι βέβαια μιὰ ὑπόθεση, ἀλλὰ μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ τώρα διαθέτουμε δὲν μπορούμε δυστυχῶς νὰ ὀδηγηθοῦμε σὲ θετικότερο συμπέρασμα γιὰ τὸ μικρὸ τοῦτο πρόβλημα.

Τὸ ἔργο. Ἐκτενῆ παρουσίαση τοῦ ἔργου ἔκαμε ὁ N. Camaritano στὸ μελέτημα ποὺ ἀναφέραμε. Ἐδῶ θίγονται μερικὰ εἰδικότερα θέματα. Ὁ «Ἀμύντας» τοῦ Γεωργίου Μόρμορη δὲν εἶναι μετάφραση, ἀλλὰ ἐλεύθερη ἀνάπλαση τοῦ ὁμώνυμου ἔργου τοῦ Tasso. Οἱ διαφορὲς τῶν δύο ἔργων εἶναι σημαντικές. Καὶ πρῶτα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ὄγκου: ὁ «Amintata» ἔχει 1996 στίχους, ἐνῶ ὁ «Ἀμύντας» ἀπλώνεται σὲ 3852. Ἡ ἔκταση δηλαδὴ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔργου εἶναι διπλάσια. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἔκταση τοῦ δράματος τοῦ Μόρμορη μεταβάλλει οὐσιαστικὰ καὶ τὴ μορφή καὶ τὸ ὕφος τοῦ ἔργου τοῦ Tasso. Ἐνῶ δηλαδὴ ὁ «Ἕλληνας ποιητὴς, μὲ ἐξάιρεση τὴν προσθήκη ἐνὸς δεύτερου Προλόγου καὶ τοῦ προσώπου τῆς Ἀφροδίτης, ἀκολουθεῖ πιστὰ τὸ διάγραμμα τῶν σκηνῶν τοῦ προτύπου του, ὡστόσο ἡ ἐντύπωση ποὺ ἀποκομίζει ὁ μελετητὴς τῶν δύο κειμένων εἶναι ὅτι ἡ μορφή καὶ ἡ αἰσθητικὴ τῶν δύο ἔργων εἶναι διαφορετικὴ. Ὅταν π.χ. στὴ θέση μιᾶς σύντομης, ὀλιγόστιχης σκηνῆς ὁ Μόρμορης ἀναπτύσσει ὀλόκληρη εἰκόνα ποὺ ἔχει «βάρος» ὅχι σκηνῆς, ἀλλὰ πράξης θεατρικοῦ ἔργου, δημιουργεῖται στὸν ἀναγνώστη ἡ στὸ θεατὴ ἡ ἐντύπωση πὼς τὰ δύο αὐτὰ δράματα ὄχι στὴ δομῆ, ἀλλὰ

στή μορφή διαφέρουν. Οί ίδιοι παράγοντες μεταβάλλουν και τὸ χαρακτηριστὴρ τοῦ ἔργου. Ὁ «Aminta» τοῦ Tasso εἶναι μιὰ κομψὴ *commedia pastorale* τῆς ὄψιμης Ἀναγέννησης, ὁ «Ἀμύντας» τοῦ Μόρμορη εἶναι ἓνα δυσκίνητο, διδακτικὸ ὕφους δράμα, γνήσιο δημιούργημα τῆς ἐποχῆς τοῦ διαφωτισμοῦ. Τὸ ἔργο τοῦ Κυθήριου ποιητῆ εἶναι αἰσθητικὰ πολὺ συγγενέστερο μὲ τὶς τραγωδίαι τοῦ Βολταίρου, πού ἤδη ἀρκετὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ 1745 εἶχαν ἀρχίσει νὰ συναρπάζουν τὸ εὐρωπαϊκὸ κοινό, παρὰ μὲ τὸ ἰταλικὸ πρότυπό του.

Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς δραματοποιίας ὁ «Ἀμύντας» ἀποτελεῖ ἀξιόλογο σταθμό. Τὸ κρητικὸ καὶ τὸ ἐπτανησιακὸ θέατρο, δηλαδὴ τὸ ἐλληνικὸ θέατρο τῶν χρόνων τῆς ὄψιμης Ἀναγέννησης, τοῦ «μπαρόκ» καὶ τοῦ διαφωτισμοῦ, περνᾷ ἀπὸ τρεῖς φάσεις. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ κρητικὴ ἀκμὴ: «Ἐρωφίλη», «Γύπαρης», «Κατζοῦρμος» τοῦ Χορτάτση, «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ» τοῦ Κορνάρου (;), «Βασιλεὺς Ροδολίνος» τοῦ Τρωίλου, «Φορτουνάτος» τοῦ Φόσκολου, «Στάθης», «Πιστικὸς Βοσκός», χαμένη κωμωδία (Πρόλογος Ἀφροδίτης) ἀγνωστων συγγραφέων· καὶ στὴ φάση αὕτῃ ἀνήκουν καὶ τὰ ἐπτανησιακὰ ἔργα «Εὐγένεια» τοῦ Μοντσελέζε, «Πάστορ Φίδος» τοῦ Σουμμάκη καὶ μιὰ χαμένη κεφαλλονίτικη κωμωδία (Πρόλογος ἡθοιοιοῦ). Στὴν πρώτη αὕτῃ φάση οἱ ποιητὲς ἐκμεταλλεύονται μὲ τρόπο προσωπικὸ θέματα καὶ μορφὲς τοῦ ἰταλικοῦ θεάτρου τῆς Ἀναγέννησης. Ἡ δευτέρη φάση εἶναι ἡ διατήρηση καὶ ἐξέλιξη τῆς κρητικῆς παράδοσης στὰ Ἐφτάνησα: «Ζήνων»¹ ἀγνωστοῦ ποιητῆ, «Ἰφιγένεια» καὶ «Θυέστης» τοῦ Κατσαίτη, «Τρωάδες», ἀγνωστοῦ ποιητῆ, καὶ «Ἀμύντας» τοῦ Μόρμορη. Στὴ δεύτερη αὕτῃ φάση, ἐνῶ καὶ γλωσσικὰ καὶ θεματικὰ διατηρεῖται ἡ παλαιὰ παράδοση, παρατηροῦνται μεταβολὲς στὴν αἰσθητικὴ τῶν ἔργων, ἐπιδράσεις τῆς *commedia dell'arte* («Ἰφιγένεια»), τῆς γαλλικῆς *tragicomédie* (ἐπίσης «Ἰφιγένεια»), καὶ ἀκόμη τῶν δραμάτων τοῦ διαφωτισμοῦ («Ἀμύντας»). Ἡ τρίτη φάση εἶναι ἡ δημιουργία νέων αἰσθητικῶν μορφῶν: «Ψευτογιατροί», «Κυρὰ-Λιά», «Τὸ τσάκωμα τῶν κηπουρῶν», «Φιορέντσα» καὶ «Μοραίτες» τοῦ Ρούσμελη, «Ζηνοβία» τοῦ Λαζαροπούλου, «Δημοφῶν», «Ἀρταξέρξης» καὶ «Τὰ πάθη τοῦ Χριστοῦ» τοῦ Καντούνη, «Ὁ Χάσης» τοῦ Γουζέλη, ἡ «Κωμωδία» τοῦ Λουκίσσα. Στὴ φάση αὕτῃ γεννιέται τὸ λαϊκὸ θέατρο τῶν Ἐφτανήσων,

1. Τὸ ὅτι ὁ «Ζήνων» γράφτηκε στὰ 1782 στὰ Ἐφτάνησα τὸ ὑπέδειξε σὲ μελέτημά μου πού τυπώθηκε στὰ «Θησαυρίσματα» τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας 5 (1968) 177-203.

οὐκ «Ὀμιλίες», ἐνῶς ἡ διάδοσις τοῦ μελοδράματος ὀδηγεῖ τοὺς μεταφραστές σὲ ἐπιλογὴ ἔργων «μελοδραματικῆς» ὑφῆς (Μεταστάσιος).

Στὴν ἐξελικτικὴ πορεία τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου ὁ «Ἀμύντας» σημαδεύει τὸ τέλος τῆς δευτέρας φάσης τῆς κρητικο-επτανησιακῆς παράδοσης. Στὸ ἔργο τοῦ Κυθήριου ποιητῆ εἶναι φανερά ὅλα τὰ χαρακτηριστικά τῆς παρακμῆς: Τὸ θέμα τοῦ ἔργου του (ἡ ἢ ἐπιλογὴ τοῦ προτύπου), ἡ μορφή, οἱ ποιητικὲς εἰκόνες, ἡ διαγραφὴ τῶν χαρακτήρων, ἡ γλώσσα του θυμίζουσι τὰ κρητικὰ ἔργα τοῦ 17ου αἰῶνα, μόνον ποὺ ἐδῶ καθένα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἔχει ὑποστῆ ἀλλοίωσις καὶ ἔχει δεχτῆ, δικαιολογημένα, νεώτερες ἐπιδράσεις, ποὺ δὲν ὀδήγησαν ὅμως σὲ ἐμπνευσμένη ἀφομοίωσις καὶ δημιουργία. Δυστυχῶς οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν ἑλληνικὴ θεατρικὴ ζωὴ τῶν αἰῶνων αὐτῶν εἶναι πενιχρές. Ὡστόσο δὲν θεωρῶ ἰδιαιτέρα τολμηρὸν νὰ ὑπογραμμίσω τὸ γεγονὸς ὅτι τὴν ἴδια χρονιά ποὺ ὁ Μόρμορης ἔγραψε τὸν «Ἀμύντα», ἓνας ἄλλος ἐπτανησίσιος ποιητῆς, ὁ Σαβόγιας Ρούσμελης ἀπὸ τῆ Ζάκυνθο, ἄνοιγε μὲ τοὺς «Ψευτογιατροὺς» του (1745) τὸ δρόμο γιὰ ἓνα νέο θεατρικὸ εἶδος: τὴν «Ὀμιλίαν».

Ὁ «Ἀμύντας» εἶναι, ὅπως εἶδαμε, ἓνα νεανικὸ ἔργο μὲ ἀρκετὰς ἀδυναμίας καὶ δυστυχῶς ὄχι ἄξιο νὰ δῆ σήμερον τὸ φῶς τῆς σκηνῆς. Θὰ ἦταν ὡστόσο ἄδικο νὰ παραγνωρίζαμε τὴν κάποιαν ποιητικὴν ἀρετὴν τοῦ κειμένου αὐτοῦ. Ὁ στίχος τοῦ «Ἀμύντα», δυσκίνητος καὶ συχνὰ βιασμένος δεκαπεντασύλλαβος, μᾶς προσφέρει μερικὰς φορὰς ἀξιόλογες δραματικὰς εἰκόνες, ποὺ μᾶς δείχνουν ὅτι ἂν ὁ Μόρμορης συνέχιζε τὴν ἐνασχόλησίν του μὲ τὴν ποίησιν — καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ τὴ συνέχισεν γράφοντας ἔργα ποὺ δὲν μᾶς εἶναι γνωστὰ — θὰ ἔφτανε σὲ ὀριμότερα ἀποτελέσματα.

Πρὶν κλείσω τὸ μικρὸ τοῦτο σημείωμα θὰ ἤθελα νὰ θίξω ἓνα ἀκόμη θέμα: Ὁ Μόρμορης ἔγραψε τὸν «Ἀμύντα» του γιὰ νὰ παιχθῆ ἐπὶ τὴν σκηνὴν ἢ γιὰ νὰ τὸν ἀπευθύνῃ σὲ ἀναγνωστικὸ κοινόν; Στὴν προσφώνησιν πρὸς τὸν ἀναγνώστη λέει πῶς ἤθελε νὰ κἀνῃ τὸ ἔργο γνωστὸ ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα καὶ μὲ τὴν ἔκφρασιν «χαρτίαν νὰ τὴν γεμίξω» (Προσφ. στ. 30), ὅπως καὶ μὲ τὴν σύστασιν νὰ διαβασθῆ τὸ κείμενό του (Προσφ. στ. 22-23), ἀφήνει ἴσως νὰ φανῆ ὅτι ἡ πρόθεσίν του ἦταν μᾶλλον «λογοτεχνίζουσα» παρά θεατρικὴ. Οἱ λιγοστὲς σκηνικὲς ὀδηγίαι ὡστόσο ποὺ προσθέτει, ὀδηγίαι ἀπλοῦς βέβαια, ἀλλὰ ποὺ ὅπωςδήποτε δὲν ὑπάρχουν ἐπὶ τὸ ἰταλικὸ πρότυπον (Α' 568, 570, 580, Γ' 270), θὰ ἐπέτρεπαν ἴσως τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ὁ ποιητῆς ἀπέβλεπε σὲ σκηνικὴν παρουσίαν. Ἄλλωστε καὶ μόνον τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Μόρμορης διάλεξε ἓνα θεατρικὸ ἔργο ὡς πρότυπον καὶ ἀφορμὴν γιὰ τὴν ἔκφρασιν τῶν λογοτεχνικῶν του ἐνδιαφερόντων

μᾶς δείχνει, νομίζω, πὼς ὁ Κυθήριος διανοούμενος ἀγαποῦσε τὸ θέατρο, καὶ κατὰ κάποιον τρόπο ἐνισχύει τὴ γνώμη ὅτι ὁ Μόρμορως ἐπιδίωξε νὰ φέρῃ τὸ ἔργο του στὴ σκηνή. Ποῦ εἶναι δυνατὸν ὅμως νὰ παραστάθηκε ὁ «'Αμύντας»; Γιὰ τὰ Κύθηρα δὲν ἔχουμε καμιὰ μνεία θεατρικῆς ζωῆς στὰ χρόνια αὐτά. Ἄν ὁ «'Αμύντας» παίχτηκε ποτέ, ἢ ἂν ἔστω ὁ συγγραφέας του ἔλπιζε πὼς θὰ μποροῦσε νὰ παιχτῆ, τόπος τῆς παραστάσεως τοῦ ἔργου θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι μόνο ἡ Ζάκυνθος ἢ ἡ Κεφαλλονιά. Τὸ σημαντικὸ ὅμως αὐτὸ θέμα μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπιστῆ μόνο ἀργότερα, ὅταν συγκεντρωθοῦν περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴν ἑπτανησιακὴ θεατρικὴ ζωὴ τοῦ 18ου αἰώνα.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Εἶχε τελειώσει ἡ συγγραφὴ τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ, ὅταν ὁ φίλος κ. Γ. Πλουμίδης μοῦ ὑπέδειξε ἕνα ἔγγραφο τῶν Ἀρχείων τῆς Βενετίας (*Πίν. 4*) σχετικὸ μὲ τὸν Μόρμορως (Archivio di Stato di Venezia—Proveditori alla Sanità, busta 169, Suppliche dirette al Magistrato alla Sanità in tutte le materie allo stesso spettanti. Τὸ ἔγγραφο δὲν ἔχει σελιδαρίθμηση καὶ εἶναι λυτό, ὅπως ὅλα τὰ ἄλλα τῆς δεσμίδας). Τὸ ἔγγραφο αὐτό, ποὺ παρουσιάστηκε στὴ Γραμματεία στὶς 23 Ὀκτωβρίου 1768, εἶναι αἴτηση τοῦ Γεωργίου Μόρμορως πρὸς τὸ Magistrato alla Sanità. Ὁ Μόρμορως βρίσκεται στὰ Κύθηρα διορισμένος γιὰ τὸν ἔξαρτησιν ἀπὸ τὴ Βενετία καὶ ζητεῖ ἄδεια νὰ ἐπισκεφθῆ τὴ Βενετία συνοδεύοντας τὸν ἀδελφὸ του Νικηφόρο ποὺ ἐξελέγη ἀρχιεπίσκοπος Φιλαδελφείας στὶς 31 Ἰουλίου 1768. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Νικηφόρος ποτε δὲν πῆγε στὴ Βενετία ὡς ἀρχιεπίσκοπος· ἔτσι καὶ τὸ ταξίδι τοῦ Γεωργίου μᾶλλον θὰ ματαιώθηκε. Τὸ ἔγγραφο δὲν ἔχει — κατὰ τὴ συνήθειαν τῆς ἐποχῆς — οὔτε ὑπογραφή οὔτε ἡμερομηνία. Ἡ ὑπάρχουσα ἡμερομηνία ἔχει προστεθῆ ἀπὸ ἄλλο χέρι, προφανῶς τοῦ γραμματέα, γιὰ τὴν ἡμερομηνία εἶναι ἴδια σὲ ὅλα τὰ ἔγγραφα τῆς δεσμίδας (busta). Ἀντίθετα οἱ αἰτήσεις εἶναι γραμμένες ὅλες ἀπὸ διαφορετικὰ χέρια, αὐτόγραφα τῶν αἰτούντων· ἔτσι καὶ τοῦ Μόρμορως ἡ αἴτηση πρέπει νὰ εἶναι αὐτόγραφη. Τὴν ὑπόθεσίν μου τὴν ἐπιβεβαίωσε ἡ dottoressa δ. Tiepolo (τῶν Κρατικῶν Βενετικῶν Ἀρχείων), τὴν ὁποία εὐχαριστῶ θερμὰ, καθὼς καὶ τὸν κ. Γ. Πλουμίδη.